

ראש הישיבה, הרב בנימין קלמנזון

כתבו: אורי מרילוס וערן אבני

כללי התרת ספקות

ראשי פרקים

פתיחה

א. הבעיה

1. כותל חצר שנפל
 2. חזקה קמייתא
 3. תרתי לריעותא
 4. חזקת "כאן נמצא כאן היה"
 5. חזקת ממון
 6. חזקת מטלטלין
 7. ספק ספיקא
 8. רוב וקרוב
- ב. הפיתרון לבעיה
1. חזקה קמייתא
 2. ספק ספיקא
 3. רוב וקרוב
 4. חזקת "כאן נמצא כאן היה"
 5. חזקה קמייתא וחזקת ממון

פתיחה

אופן הלמוד הישיבתי הוא בדרך כלל עיסוק בסוגיה אחת לעומקה, ובעקבות זאת נוצר חסרון בהבנתם של סוגיות כוללניות. כאן נעסוק ברמת המקרו. עיסוק זה יאלץ אותנו להתייחס למושגים כפי שהם היום ולהתעלם מהתפתחותם לאורך הספרות ההלכתית.

אנו נעסוק בכללי הכרעת ספקות, ובעיקר בחזקה. חזקה היא אחת הדרכים השכיחות לפתרון בעיות של ספק. בכדי להבין את הפתרון שבחזקה נגדיר לפני כן מהו ספק.

באופן כללי פסיקה היא התאמת ההלכה למציאות נתונה. הלכות ספק הן כללי פסיקה כאשר חסרים חלק מן הנתונים לפסיקה רגילה, והחסרון יכול להיות בשני מישורים:

א. כאשר המציאות איננה ברורה.

ב. כאשר הדין במקרה הידוע איננו ברור.

א. הצגת הבעיה

נעסוק בכללי פתרון הספקות: בחזקה לסוגיה, בספק ספיקא, ברוב וקרוב ועוד. כפי שנראה, בכל הכללים האלו ההליכה על פי רוב היא בעייתית. איש לא ילך על פי הרוב כאשר עליו לשתות כוס שיש סיכוי של 51% שתכולתה היא משקה טעים ו-49% שיש בה רעל.

מטרתנו היא להבין מהו המניע של התורה בכללי הספקות שקבעה.

בשלב ראשון נביא רצף של הלכות תמוהות, ולבסוף נציג את הפתרון שהוא המניע של התורה בכללי הספקות.

כותל חצר שנפל

בסוגיית כותל חצר שנפל ישנה מחלוקת בין תוספות לבין ראשוני ספרד בדין כותל שנפל לרשות אחד מן הצדדים. ע"פ תוספות (ב"ב ב ע"ב ד"ה לפיכך) שניהם מוחזקים באבנים כיוון שמתחילה שניהם היו בעלים של הכותל, ואילו ע"פ רבינו יונה (ג ע"א, ד"ה עלה בידנו, וד"ה ובחצר ובגינה) בעל החצר אליה נפלו האבנים מוחזק כיוון ששאלת המוחזקות מתחילה רק בזמן הדין המשפטי, ובזמן זה כבר היו האבנים בחזקתו של אחד מן הצדדים.

יסוד המחלוקת בין התוספות לרבינו יונה היא בשאלה האם החזקה מופעלת בזמן השאלה העקרונית (תוספות) או רק בשלב בו מתבטא הדין למעשה (רבינו יונה).

עיון פשוט בדברים הללו יעלה את השאלה, מהי הנפק"מ מתי מתעורר הספק, הרי אין לשאלה זו כל משמעות סטטיסטית! לשאלה מאיזה שלב נתחשב בנפילת הכותל אין שום השלכה לגבי הבעלות על האבנים.

למעשה את עצם דין החזקה יש להבין, החזקה היא שם משותף לכמה דינים שונים שהקשר ביניהם נראה לכאורה רחוק למדי. חזקת "אין אדם פורע בתוך זמנו" (ב"ב ה ע"א) היא חזקה סטטיסטית. לעומתה בחזקת שלוש שנים אין כל אמירה סטטיסטית. גם למוחזקותו של אדם בכותל אין כל משמעות סטטיסטית.

לאמיתו של דבר יש לשאול: מדוע כל הדינים הללו נקראים חזקה ומהו היסוד המשותף המקנה להם שם זהה? בעל "התשב"י" שחי במאה ה-16 אומר שהמילה חזקה פירושה: "אחיזת בית יד". הרב יעקב גֵּן (גנק) הציע לפרש שחזקה פרושה הצד החזק. לפי שני הפירושים הללו מתבאר השם המשותף, וממילא לכל הדינים הללו ניתן לקרוא חזקה, כיון שבכולם יש לאחד הצדדים אחיזה בדבר או יתר כוח.

ב. הכללים השונים

1. חזקה קמייתא

תוכן חזקה זו הוא כדברי קהלת (פרק א פס' ט) "מה שהיה הוא שיהיה" ומקור הדין הוא בסוגיית בית המנוגע (חולין י ע"ב)¹. הדין המובא שם הוא שלפני שהכהן מטמא את הבית הוא יוצא ממנו (על מנת שלא ייטמא), ופוקד להוציא ממנו את כל הדברים (בכדי שגם הם לא ייטמאו). על כך שואלת הגמרא: "ושמא עד שיצא מהבית יפחת השעור?" ואז אין אפשרות לטמא את הבית. על כך מתרצת הגמרא "הולכים אחר חזקה" - אנו הולכים בעניין זה ע"פ נתון הידוע לנו כל זמן שאין לנו ראיות שהוא השתנה.

לכאורה אין סברה לדין זה, אך אם נאמר שדין זה הוא גזירת הכתוב, יקשה לנו מדוע חז"ל משתמשים בחזקה זו גם מעבר להופעתה של גזה"כ זו.

2. תרתי לריעותא

בגמרא (נדה ב ע"א), מובא דין מקווה שנמדד לפני זמן רב ונמצא כשר, ולאחר זמן ממושך נמדד שנית והתברר שאין בו שעור של ארבעים סאה. מאחר והתברר שכעת המקווה פסול, לא יהיה בכוחו לטהר כל זמן שלא הוכח שהיה כשר, ולכן לא יטהר טהרות למפרע. בלשון הגמרא

1. "מנא הא מילתא דאמור רבנן אוקי מילתא אחזקה? אמר רבי שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן אמר קרא ויצא הכהן מן הבית אל פתח הבית והסגיר את הבית שבעת ימים" (ויקרא י"ד לח)."

כללי התרת ספקות

מכונה דין זה "תרת לריעותא". דין זה נקרא כך כיוון שיש בידינו חזקת טומאה של האדם לפני שטבל במקווה וכן יש לנו ידיעה שהמקווה פסול כרגע.

חזקה זו נאמרת גם בניגוד לסטטיסטיקה שכן אפילו אם במדידה הראשונה היו מים רבים עודפים במקווה, ובמדידה השנייה הייתה חסרה טיפה אחת בלבד ייפסלו למפרע כל טהרותיו, למרות שמבחינה סטטיסטית סביר לומר שהפחת נעשה לפני זמן מועט בלבד.

3. חזקת "כאן נמצא כאן היה"

אדם אירס אשה בגיל צעיר, ובדק את מומיה בעזרת קרובותיו ונמצאה שלמה. אם יגלה בה מומים לאחר שישא אותה לאשה, לא נאמר שהמומים נגרמו בבית אביה אפילו אם עברו שנים רבות בין האירוסים לבין הנישואים, אלא אנו אומרים: "כאן נמצא כאן היה"². אנו מתייחסים למומים כאילו נוצרו ברגע זה ממש.

כמובן שגם דין זה הוא בניגוד לכל הגיון סטטיסטי.

4. חזקת ממון

בהלכה קיימים הכללים "העמד ממון על חזקתו" ו"המוציא מחבירו עליו הראיה".

לכאורה נראה שדין חזקת ממון הוא מקרה פרטי של חזקה קמייתא (סעיף 1), אבל למעשה אין זה כך. כולם מודים שכאשר שמעון תובע את לוי, ולוי משיב לו: "לא היו דברים מעולם", אינו חייב כיוון שאומרים "המוציא מחבירו עליו הראיה", אך לעומת זאת בדין "המחליף פרה בחמור ונמצא עוברת בצידה", כאשר ראובן קנה משמעון בקנין חליפין פרה וכשבא לקחתה הביתה התגלה שיש לידה ולד, יש מחלוקת בין סומכוס לחכמים. ע"פ סומכוס כשיש ספק בממון חולקים, ואילו ע"פ חכמים - "המוציא מחבירו עליו הראיה" והעגל יהיה של בעליה הראשונים של הפרה. דין זה של חכמים הוא מכיוון שכל עוד לא ידועה לנו החלפת הבעלות איננו יכולים להעביר את החזקה אל הבעלים החדשים ואנו מעמידים את הממון על חזקתו הראשונה. נראה שההבדל בין שני סוגי החזקות הללו הוא בשאלה היכן נמצא הממון שעליו אנו דנים; הפרה לא נמצאת כרגע תחת ידו של אף אחד מן הצדדים, ואין כאן חזקת ממון, ועל כן קובע סומכוס שיחלוקו, ואילו כאשר הממון נמצא בידי של הנתבע כ"ע מודים שאומרים "המוציא מחבירו עליו הראיה" ולא אומרים יחלוקו, כיוון שישנה חזקת ממון.

ברור שגם לשאלה זו אין כל משמעות סטטיסטית, שהרי מציאות הפרה ברשותו של אחד מן הצדדים לא מעידה דבר על שעת הקנין או הלידה.

5. חזקת מטלטלין

תוכנה של חזקה זו הוא שחפץ הנמצא בשימוש של אדם מסויים הוא בבעלותו. למעשה ניתן לראות את עצם השימוש בחפץ כראיה לבעלות עליו, בנגוד לחזקת ממון בה בהימצאות ממון ברשות אדם מסויים אין לראות ראיה לבעלותו עליו.

מסיבה זו חזקת ממון לא תקפה באיסורים ואילו חזקת מטלטלין תקפה בהם. כלומר, אם אדם מקדש אישה בתנאי שחפץ מסויים שייך לו, אם החפץ נמצא ברשותו - האשה מקודשת

2. כתובות עה ע"ב. הסברו השני של רבא למשנה.

אעי"פ שאין זו הוכחה לבעלותו עליו, ומכיוון שהחפץ ברשותו הוא מוגדר ע"י החזקה כשלו³. לעומת זאת בחזקת ממון לכ"ע אין זה מספיק שהכסף נמצא ברשותו.

נציג שני תחומים נוספים של הכרעת ספקות שגם בהם אין מקום להבנה סטטיסטית והם דין ספק ספיקא ודין רוב וקרוב.

6. ספק ספיקא

הגמרא (כתובות ט ע"א) קובעת שאדם שנשא אשה וגילה שאיננה בתולה לא אוסר אותה עליו כדין אשת איש שזנתה מרצון תחת בעלה, כיוון שיש בעניין שני ספיקות: הראשון - האם נבעלה לאחר הנשואין, והשני - האם נבעלה מרצון.

על דין זה יש לשאול כמה שאלות: ראשית, אם ספק דאורייתא לחומרא מן התורה, כשיטת רוב הראשונים, מדוע ספק ספיקא לקולא, הלא גם הספק השני מן התורה! שנית, את כל הספיקות הללו ניתן תמיד להגדיר באופן אחר⁴: "האם נבעלה מרצון תחת בעלה?" בכזה מצב אין כאן ספק ספיקא אלא רק ספק אחד בלבד.

ה"פני יהושע" הבין שלדעת הרשב"א דין ספק ספיקא הוא הליכה אחר הרוב. אפשרות ההתרחשות של הספק הראשון היא 50% והספק השני ממעט אפשרות זו לפחות מחצי ולכן מקלים בספק ספיקא מדין הליכה אחר הרוב. גם דברים אלו נוגדים כל עקרון סטטיסטי. אין שום סיבה להתייחס לכל ספק כממעט חצי מן האפשרויות. בהחלט ייתכנו ספקות שכל אחד מהם ממעט 10% ואז תשאר אפשרות של 81% ולא פחות מחצי. לכן תמהו רבים מן האחרונים על דין זה שהביא ה"פני יהושע".

7. רוב וקרוב

הגמ' (ב"ב כג ע"ב) שואלת מה עדיף, רוב או קרוב? כלומר, כאשר נמצא גוזל בין שני שובכים: אחד במרחק של חמישים מטר ומכיל עשרה גוזלים, והשני במרחק שלוש קילומטר ובו עשרים גוזלים. למי משני בעלי השובכים יהיה שייך הגוזל, לבעל השובך בו גוזלים רבים או לבעל השובך הקרוב?

גם במקרה זה אין כל אפשרות להבין את הדין באופן סטטיסטי. אם השובך הגדול יהיה במרחק של חמישים ואחד מ', אז כל ההסברים על עדיפות הקרוב לא יהיו יותר רלוונטיים. למעשה עצם ההשוואה בין רוב לקרוב היא בעייתית כי אי אפשר להשוות בין שני מושגים הנמצאים כל אחד במישור אחר⁵.

3. שיטת הר"ן בקדושין ס ע"א ד"ה 'וניחושי'; הטור באבן העזר סימן לח חולק על כך.

4. למעשה רבים מאוד הם דיוני האחרונים בדיני בשר וחלב בהם השאלה האם להגדיר ספק באופן מורכב או כספק ספיקא היא זו שמכריעה בין מותר לאסור.

5. זה ממש כמו לשאול האם המלפפון יותר ירוק או יותר ארוך.

ג. הפיתרון לבעיה

התורה היא תורת חיים, וככזו היא פועלת על פי אופיו של האדם, והאדם לא חי את חייו על פי הסטטיסטיקה, אלא באופן טבעי. כל דיני התרת הספקות הללו הם על פי התפיסה הטבעית של האדם את העולם, ונפרט עניין זה אחד לאחד:

1. חזקה קמייתא

כל אדם בטוח שהאנשים הקרובים לליבו חיים בשלום כל עוד לא הגיעה אליו ידיעה על גורם מוות מיוחד בסביבה בה הם נמצאים. אין זה עניין סטטיסטי אלא אומדן טבעי פסיכולוגי של האדם. האדם מתייחס לכוח ההתמדה ככוח מכריע, ומה שהיה נשאר, א"כ נודע אחרת.

2. חזקת "כאן נמצא כאן היה"

באופן טבעי חושב האדם שבעיה החלה במקום בו הופיעה לראשונה ולא במקום בו הייתה אמורה להופיע בהתאם לכללי ההסתברות, ולכן התורה קובעת שנחשיב את הופעת הדברים בהתאם לכך.

3. ספק ספיקא

כל ספק בדרך ליישום רעיון ממעט את הקשר של האדם אליו, וממילא גם את נכונותו להשקיע על מנת ליישמו. גם כאן אין לשאלה הסטטיסטית חשיבות אלא רק להתרחקות הנפשית של האדם מן הרעיון, ונראה שלכך התכוון הרשב"א.

4. רוב וקרוב

אם נבין שאלה זו כאומדן בדעת האדם יהיה לה מובן ברור. השאלה היא מה נתפס בדעת האדם כגורם יותר משמעותי בהשפעה אל המציאות: הרוב או הקרוב (במקרה שהצגנו האדם מתלבט האם הגוזל שייך לקן שבו גוזלים רבים יותר או לקן הקרוב למקום מציאת הגוזל). הדילמה כאן היא פסיכולוגית לחלוטין ומתבססת על דעת האדם.

5. חזקה קמייתא וחזקת ממון

באיסורים כאשר ישנה התנגשות בין רוב לבין חזקה קמייתא, הרוב מנצח. אך כאשר ישנה התנגשות בין רוב לבין חזקת ממון החזקה מנצחת. גם כאן נשאלת השאלה מדוע?

על פי היסוד שהובא לעיל הדברים ברורים. אין לעולם קיום אם האדם לא ידע בוודאות שהרכוש שתחת ידו שייך לו, ועל כן אין לרוב אפשרות לפגוע בחזקת ממון, אך בחזקה קמייתא הדבר אפשרי, כיוון שאין הדבר מהווה יסוד בסיסי בתפיסת חייו של האדם אלא רק כלי להערכת דברים שקרו במציאות. לכן א"א להוציא ממון ע"פ כללי רוב⁶.

בדרך זו נוכל גם להבין את מחלוקת תוספות ורבנו יונה שהובאה לעיל. תוספות ורבנו יונה חולקים בשאלה האם ספק הבעלות בכותל הוא ספק תיאורטי או ספק מעשי.

תוספות תופס את הספק כתיאורטי, כשאלה אובייקטיבית, ועל כן הוא מגדירו כקיים עוד בזמן הבעלות המשותפת על הכותל. מכיוון שהספק, לדעת התוספות, קיים בזמן שהחיים התנהלו כרגיל, ואז לאדם היה צורך בידיעה שהרכוש שלו, החזקה גוברת ושני הצדדים

6. שונה מזה היא חזקת "אין אדם פורע בתוך זמנו" (ע"פ ב"ב ה ע"ב), בה החזקה היא בגדר של "אנן סהדי".

גולות יי

מוחזקים בכותל. לעומתו תופס רבנו יונה את השאלה כשאלה מעשית גרידא, ועל כן הספק נוצר בזמן שהכותל כבר היה בחלקו של אחד מן הצדדים, כשאלה של תפיסת המציאות, ולא יסוד בחיי האדם. במצב כזה יש מוחזקות רק למי שהאבנים נמצאות אצלו.

לסיכומו של דבר ראינו שהלכות ספקות אינן קביעות סטטיסטיות, אלא הגדרות לגבי תודעתו של האדם בבואו להתמודד עם שאלה מסויימת. הסיבה לכך היא מכיוון שהתורה היא תורת חיים, והיא עוסקת באדם ובתודעתו ולא בהגדרות סטטיסטיות המנותקות ממנו.